

Рад примљен: 15. 7. 2017.

Рад прихваћен: 13. 11. 2017.

Оригинални
научни рад

Владимир М. Вукомановић Растегорац¹
Учитељски факултет, Универзитет у Београду



Тумачење поезије за децу као моћности образовања о смрти: зашто и како

Резиме: Први део рада указује на пошреду за образовањем о смрти (*death education*) у раном школовању – за што се дају аргументи са психолошкој, социоисторијској и дидлаогичкој аспектима. Реално стање ствари, међутим, показује да такво образовање није лако замислити, немоли сировести у оквиру садашње школској курикулума: чак и кад би постојао простор који би се њему уступио, не постоји кадар компетенцијан да такав предмет сироведе у дело. Ипак, што не значи да треба одустати од образовања о смрти унутар већ постојећих предмета. Ошуда други део текста нуди један моћни приступ овој теми на часовима српској језика и књижевности кроз интерпретацију поезије за децу у чијем је средишту мотив смрти. На темељу интердисциплинарних промишљања феномена смрти, указаћемо на аспекте разговора који се на часу могу укључити у интерпретацију књижевности и тако с ученицима дискутовати о теми која у данашњем образовању има статус табуа.

Кључне речи: смрт, поезија, књижевност за децу, настава књижевности, интердисциплинарност.

0. Смрт данас. – Однос према теми смрти у васпитању и образовању је амбивалентан. Извесна је нелагодност коју наставници осећају кад о њој треба започети разговор у оквирима школе (Talwar, 2011: 102, 104), а ни издавачи дечјих књига такав дијалог не помажу довољно (Gutiérrez et al., 2014: 60). Најчешће се избегавање дискусије са децом на тему смрти правда

сложеношћу овог феномена и негативним конотацијама које призива (распадање умрлог тела, жалост као емотивна реакција на смрт блиског бића и слично; уп. Astuti, 2011: 3–4). Истраживања пак показују да и родитељи и наставници сматрају како је разговор на тему смрти са децом потребан (Talwar, 2011: 103). Такође, одрасли доста прецизно процењују да се концепти смрти јављају у раном детињству, што показује

¹ vladimir.vukomanovic@uf.bg.ac.rs

Copyright © 2017 by the authors, licensee [Teacher Education Faculty](https://www.teachereducation.org/) University of Belgrade, SERBIA.

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original paper is accurately cited.

њихову свест о децем поимању умирања (уп. за то: Elis & Stamp, 2000: 68–69; Speece & Brent, 1984: 1683–1684).

У нашој земљи студија попут наведених готово да нема. Ипак, може се рећи да се на равни присутности тематизације смрти у наставном програму и у читанкама, као и у начинима те присутности, читује нејасан и претежно негативан однос према њој. Кад је реч о првом, састављачи основношколских програма желели су да из програма изузму она дела „која подстичу тужне емоције“, не би ли се предност дала „ведријим странама људског живота, примереним и разумљивим ђацима основне школе“ (Mrkalj, 2011: 71, 81). Будући да је једна од најчешћих емотивних реакција на помен смрти туга (Gutiérrez et al., 2014: 58), могло би се с правом очекивати да таква инструкција подстакне изостављање оних дела која говоре о смрти.² Поједини аутори читанки, опет, умеју самоиницијативно да изоставе део текста у којем се смрт тематизује. Такву судбину доживео је крај бајке „Себични цин“ у издању Креативног центра, што се, дакако, може тумачити као „тежња за педагошким оптимизмом“ (Јаничијевић, 2007: 75). Слично је и са представљањем романа Анђеле Нанети *Мој дека је био ѿрешња*, где се нико од аутора читанки „није усудио да у свој избор унесе делове који говоре о болести, смрти и сахрани драгих људи“ (Marinković, 2016: 218f).³

2 Занимљиво је, међутим, да чак и у програму за Српски језик за прва четири разреда постоје дела која тужне емоције изазивају и која тематизују смрт (уп. непотпун списак који смо дали у: Vukomanović Rastegoras, 2015: 103). Истина, на основу таквог избора текстова тешко се може изградити целовитији поглед на феномен смрти у књижевности (за децу); питања репрезентације смрти њима се дотичу тек парцијално и у гносеолошком и у естетичком смислу.

3 Овде треба поменути и занимљиво истраживање Снежане Божић (Војић, 2017), изложено на међународном научном скупу *Велике теме словенске културе и лијераиуре – Танатос*, који је одржан у Вроцлаву 11–12. маја 2017. године.

1. *Зашто треба разговарати о смрти?* – Један од циљева овог рада је да јасно укаже на потребу бављења проблемом смрти у настави и, посебно, настави књижевности, а за то ћемо навести неколике аргументе са психолошке, социоисторијске (идеолошке) и библиотерапијске тачке гледишта.

1.1. Психолошки аспект. – Кад је реч о односу детета према феномену смрти, две су ствари извесне. У ма којој култури да живи, дете неминовно концептуализује смрт: она деца која припадају неком афричком племену доћи ће у додир с причама о духовима предака слушајући разговоре одраслих (уп. Astuti, 2011: 5); деца у развијеним и средње развијеним земљама тешко ће побећи од медијских репрезентација умирања (Mahon, 2011: 61). Стога избегавање комуникације са децом на ову тему нема много сврхе, а ћутање о њој чак може имати негативне последице у тренутку кад се догоди да дете изгуби блиску особу – оно тада може да осети кривицу због туђег одласка, да жалост за преминулим теже поднесе, а извесна разумевања смрти могу водити и аутодеструктивним поступцима (уп. Veit-Hallahmi, 2011: 50). Притом, ваља узети у обзир чињеницу да смрт блиског не утиче само на једно дете, већ да тај утицај захвата осталу децу у ближем окружењу, па и школи (Talwar, 2011: 98).

Дечја концептуализација смрти је сложен процес и нема прецизног једнозначног одговора када се она довршава. Психолози обично у том контексту оперишу супконцептима иреверзибилности (који се односи на схватање да једном умрло тело не може да оживи), нефункционалности (под којим се подразумева да све физичке животне функције отказују када смрт наступи) и универзалности (који се односи на разумевање чињенице да свако живо биће умире). Марк Слис и Сандор Брент закључили су да се све три компоненте усвајају између пете и седме године (Speece, Brent, 1984: 1679). Ти закључци

нису увек прихваћени и подржани (уп. на пример: Lazar, Torney-Purta, 1991; Tamm, Granqvist, 1995). Ипак, може се рећи да се усвајање супконцепата смрти окончава најкасније до дванаесте године, а да овладавање њима почиње знатно раније.⁴

1.2. Социоисторијски (идеолошки) аспект. – Кад је реч о социолошком/идеолошком аспект, ваља најпре рећи да се данашњи наш однос према смрти не може сматрати јединим исправним – однос према смрти није једном задат и значајно се мењао кроз историју, те бивао преобликован социокултурним факторима. На то је већ прилично давно указала једна од најутицајнијих књига која се бави историјом смрти – реч је о *Есејима о историји смрти на Зайаду* Филипа Аријеса. У њој, познати француски мислилац скицира пут од средњовековне укроћене смрти, која је „истовремено блиска, блага и индиферентна“ (Arijes, 1989: 29), преко смрти која постаје индивидуализована и која у 19. веку доноси афективни преокрет у томе да више почиње да нас плаши смрт другог него наша сопствена, па до смрти која у 20. веку постаје предмет забране. Пренаглашено жаљење ће постепено постати „знак менталне поремећености или лошег васпитања [...] нешто *морбидно*“, а унутар

4 Усвајање не зависи само од дететових година; сматра се, наиме, да је оно у позитивној корелацији са когнитивним развојем, док на њега негативно утичу искуство смрти блиске особе, као и страх од смрти; употреба еуфемизма означена је, даље, као непожељна у комуникацији са децом (Cotton, Range, 1990: 123). Није занемарљиво ни то да ли се говори о смрти животиње или човека (уп. Speese, Brent, 1984: 1684; Lazar, Torney-Purta, 1991: 1330). Постоје и студије које су указале на разлике у размишљању о смрти код здраве деце и код оне која су оболела од рака (Jay et al., 1987), поједини аутори су се позабавили концептуализацијом смрти код ментално заостале деце (Sternlicht, 1980) или указали на нијансе које зависе од пола испитаника (Tamm, Granqvist, 1995; уп. код нас: Spasić, 2016: 532) и тако даље. Све то нам казује да, кад се говори о дијалогу са децом на тему смрти, пред собом немамо хомогену инфантилну скупину, већ мноштво рецепијената који на покретање ове теме могу различито да реагују.

породице људи ће се устручавати да покажу бол пред најмлађима, иако се „до 18. века није могла замислити самртникова соба без деце“ (Arijes, 1989: 28).

На овом месту се покреће питање политичке употребе смрти, о којој је код нас опсежно писао Тодор Куљић у *Танайојолицици*. Куљић (2014: 125) напомиње да „за политику и за религију једнако важи да се све оно што се може морализовати може и политички искористити: узвишена смрт, сећање на жртву и блажено онострано стање“. Тематизовање смрти се тако испоставља као увек идеолошки донекле одређено, али је такво и ћутање о њој – на то је указао већ помињани Аријес. Узрок стварању табуа у вези са смрћу француски антрополог види у друштвено обликованој обавези и моралном задатку да се допринесе колективној срећи и да се она ни по коју цену не наруши: „Показујући неке знаке туге, човек греша против среће, доводи је у питање, а друштво на тај начин ризикује да изгуби смисао постојања“ (Arijes, 1989: 72). Ћутање о смрти нарочито није идеолошки неутрално у школи. Ако се, макар и уз опрез, овде призове теза Луја Алтисера (Altiser, 2009: 43–47) о школи као државном идеолошком апарату *par excellence*, апарату који има задатак да репродукује производне (верујемо, и шире друштвене) односе, онда постаје јасно колико је деликатна позиција учитеља/наставника – она је таква да предавач кроз (не)покретање разговора на тему смрти не може да остане идеолошки неутралан.⁵

1.3. Библиотерапијски аспект. – Суштина библиотерапије је препоручивање одређене књиге лицу које има изванредан проблем, а које као читалац „препознаје да књига у себи има нешто

5 Као доказ да су деца подложна социокултурним утицајима поједини аутори наводе реконструкцију супконцепата иреверзибилности и нефункционалности у „средњем“ детињству (конкретно, овде је реч о једанаестогодишњацима). Деца тада напуштају научно заснована објашњења која се тичу смрти у корист оних која се заснивају на одређеном модусу духовности (Bonoti et al., 2013).

од личног значаја за њу или њега, можда постаје свестан распона свог проблема, а понекад увиди и његова потенцијална решења“ (Kregou, 2013: 258). Ако се „проблем“ схвати нешто шире, као мисаона преокупација или искуство са којим се човек – у овом случају дете – тешко суочава, јасно је да библиотерапија може имати своју функцију и кад је по среди тема смрти. Уметничка транспозиција овог феномена у књижевним текстовима може бити повод за неопходан а плодан разговор у учионици о овој захтевној теми кад се за тим осети потреба.

Овде ваља нагласити следеће: смисао идеје о „death education“ („образовању о смрти“) није у томе да подстакне опседнутост овим феноменом, већ у томе да „помогне социјални развој и спречи будуће психолошке проблеме“ (Talwar, 2011: 109), да олакша прихватање реалности умирања (уп. Wilson, 1984: 81) и, додали бисмо, потпомогне развијање емпатије. Како је данас готово извесно да је мисао о овој врсти курса далеко од остварења – услед неспособљености наставног кадра за њега и мањка времена у настави – могућност коју пружају књижевни текстови чини се као неискоришћени потенцијал, који се може актуализовати унутар постојећих предмета, пре свега Српског језика.

2. *Аспекти тематизације смрти*. – Репрезентација смрти у књижевном делу је, најчешће, вишеслојна и разнолика. Овде ћемо покушати да покажемо који се све аспекти њеног представљања могу анализирати и да дамо примере конкретних текстова на којима се они могу тумачити (в. и списак извора на крају рада).⁶

⁶ За ову прилику извршили смо одабир песничких текстова јер се у њима аспекти репрезентације смрти дају најјезгровитије. До избора песама који је дат на крају рада дошло се из више корака. Најпре су прегледане књиге сабраних и изабраних песама за децу наведених песника, а код оних који таква издања још нису доживели узете су у обзир појединачне песничке збирке. Издвојене песме су потом анализирани и, делом кроз дијалог са психолошком и социо-

Приликом истраживања концептуализације смрти код деце говори се о већ помињаним супконцептима иреверзибилности, нефункционалности и универзалности, али и о психолошком, биолошком и метафизичком концепту, који нешто шире захватају тематизацију овог феномена. Психолошки концепт подразумева акцентовање осећања поводом смрти (најчешће туге или празнине, страха и слично). Ако дете, вербално или ликовно, прикаже тело умрлог (унутар догађаја када он бива усмрћен, тренутка смрти или стања смрти), такав се концепт сврстава у биолошки. Метафизички укључује исказе који се могу подвести под религиозне или апстрактне филозофске рефлексије о животу после смрти (и, дакле, директно се супротставља мисли о њеној иреверзибилности и нефункционалности), о начину на који се после смрти траје (на пример, репрезентације раја и пакла) или рефлексије о смислу смрти. Поменути концепти (и супконцепти) могу да обликују неке од смерница за анализу репрезентације смрти у одређеном делу:

- емоционалност која прати тематизацију смрти;
- присуство или одсуство посмртног трајања;
- начин посмртног трајања;
- осмишљење смрти.

Кад се говори о емоционалности која прати говор о смрти, треба имати на уму да се дијалог може водити о осећању које је присутно код онога који умире или доживљава смрт другог унутар песме, као и о осећању произведеном у читаоцу. Премда је најчешће осећање туге присутно кад је у средишту песме тема смрти, овде ваља

лошком литературом (в. даље), а делом индуктивно, дошло се до аспеката репрезентације смрти у њима. Коначан избор је извршен тако да корпус омогућава што целовитије сагледавање представа о смрти човека у поезији за децу и да садржи што више различитих а релевантних песничких гласова. Не мање битно било је и то да избор не буде обимнији него што је то нужно.

инсистирати и на другим могућим осећањима (на пример, понос у сећању на умрлог у „Лекцији из земљописа“ Б. Ђопића, смеша беса и немоћи у песми „Гага“ М. Антића, прећутани интензивни бол у „Марици“ Б. Стевановића) како би се указало на ширину и сложеност емоционалног спектра који смрт може да прати. Дакако, и читаоцу се најчешће тематизацијом смрти доноси осећање туге, али гдекад је друкчије: поједине песме ће произвести смех јер се овим мотивом поигравају на различитим нивоима („Ово је песма о краљу“ Љ. Ршумовића, „Исповест вештице Смиљке“ Д. Ђорђевића), док неке од њих не потенцирају осећајност већ рефлексију („Смрт“ Д. Трифуновића).

Које ће осећање бити присутно у великој мери одређује и поглед на коначност смрти, а тај поглед онда донекле конституише и њен мисао. Живот после смрти ретко ће где, ако игде, бити експлицитно негиран у песмама за децу – онда када се не даје утеха посмртног трајања, говориће се о њеним последицама кроз акцентовање оностраног. Тако ће бити у Змајевој песми „Немаш више мајке“ или у песми Д. Максимовић „Мојој сестри“. Њима насупрот стоје песме које експлицитно сугеришу живот после смрти, најчешће у два вида. Први је хришћанска визија васкрсења, дотакнута, примера ради, у песми „Неверни Тома“ Г. Стојковића, други може бити симболички начин трајања кроз дело или сећање у свести оних који за умрлим остају (као у Ђопићевој поеми *Шест вукова и један реј*) и т. сл.

У вези са поимањем коначности смрти конституише се најчешће и одређени начин њеног осмишљења. Тамо где нема говора о посмртном, као у песми Д. Максимовић, мисао ни нема где да се смести осим у простор живота – смрт, као могућност његовог престанка, парадоксално освешћује вредност проживљеног тренутка и онога што се у том тренутку чини. Тамо где је посмртни простор освојен, он у великој мери од-

ређује мисао смрти – а, повратно, и живота: мисао о васкрсењу смрт преобликује из *йрекида* у *йрелаз*, при чему оно што се дешава с ове стране смрти добија своју истинску вредност тек у осветљењу посмртног; мисао смрти, а тим и живота, постаје то да се задобије вечни живот у рају. Слично је и са трајањем кроз свест оних који остају, где смислена смрт постаје смрт оног живота који је на неки начин допринео заједници. Насупрот свим овим могућностима стоји могућност заобилажења експлицитнијег говора о смислу живота, што је углавном случај у песмама које имају израженију хумористичку ноту (на пример, лирски субјект „Потресног писма“ М. Одаловића уопште не поставља питање о смислу смрти свог прадеде).

Говорећи о психолошким аспектима концептуализације смрти, ми смо већ донекле у простору идеологије, будући да су и они сами у одређеној мери друштвени конструкти. Као што смо наговорили, поједини аспекти смрти се лако политизују: гроб и споменик, наративи о просторима посмртног трајања (најчешће раја и пакла, а нису на то имуни ни простори колективног сећања), као и фигуре хероја и мученика. Потоњи се политички и идеолошки инструментализују веома лако кад то друштвени контекст подстакне или дозволи (Кулић, 2014), а чини се да се идеологија најлакше уписује на место где треба захватити мисао о универзалности смрти: по правилу, бесмртна је, изузета од умирања, она фигура која је отелотворење идеологијом успостављених вредности. Стога, у анализи репрезентације смрти ваљало би проговорити и о:

- социоисторијском и идеолошком контексту у којем песма настаје;
- фигури умирућег као средству идеологије;
- идеолошкој поруци у вези са смрћу.

Премда је јасно да се у песми Д. Ерића „Сви моји преци“ тематизује идеја заједништва оних који су живи и оних који су „прах предака“, а то

се заједништво темељи на националном идентитету, да обликовање смрти у хришћанском кључу има такође своје идеолошке реперкусије и да се обећани посмртни простор, осмишљен најчешће кроз контраст раја и пакла, може понудити или видети као утеха и осмишљење, али и као инструмент манипулације туђим животињама, можда је утицај идеолошког контекста данас најтранспарентнији у стиховима Бранка Ћопића. Они су битно обележени народноослободилачком борбом и комунистичком идејом, која је у послератној држави добила статус водеће. Такав контекст онда је донекле усмерио и избор фигуре умирућег који најчешће оваплоћује борбу за отаџбину, при чему то није било који борац, већ увек партизан. Херојска смрт добија своје осмишљење кроз укидање смрти, кроз сазнање да „сваки је херој бесмртник“, те да „пјесма ће му име да носи / читавом нашом домовином“ (Ћорић, 1975: 289).⁷

У уже литерарном аспекту дела јасно је да се у њему преплићу садржински и формални елементи и анализа начина њеног естетског обликовања подразумева увиђање функције таквог обликовања. Кроз детаљније сагледавање песничке грађе увидели смо да аутор, између осталог, има пред собом мноштво могућности када су у питању:

- умирући субјект чија се смрт тематизује;
- позиција и идентитет лирског субјекта;
- узрок смрти;
- модус репрезентације смрти;
- стилски механизми репрезентације умирања и смрти (стилске фигуре и

тропи, присуство дијаложке форме и слично);⁸

- версификацијски елементи;
- интертекстуални и интермедиијални дијалог.

Могућности интерпретације су широке, а овде ћемо дотаћи само неколике њене аспекте. У поезији за децу, и не само у њој, у случајевима где је умирући субјект ближи читаоцу по узрасту, позицији коју заузима у породици и друштву, та близина донекле олакшава идентификацију са умирућим, па онда чини интензивнијим и осећање туге, празнине или страха које смрт производи. Таква је, рецимо, песма Д. Максимовић „Мојој сестри“, где се проговара у првом лицу (позиција лирског субјекта) из перспективе детета (идентитет лирског субјекта).⁹ Одабир узрока смрти такође донекле усмерава и фино подешава емотивну рецепцију песме: друкчије ће се, макар данас, перципирати смрт која долази после дужег и испуњеног живота, проузрокована старењем, од оне која долази „пре времена“ и односи млади живот у борби против окупатора. Коначно, суспендовање реалистичког проседеа и активирање, на пример, фигуре вештице као узрока нечије смрти („Исповест вештице Смиљке“ Д. Ђорђевића) може да отвори пут ка друкчијој врсти емоције у читаоцу, која има упориште у хумору.

Управо на том месту се показује да свака песма о смрти носи одређени тон у говорењу о њој, да јој приступа у извесном *модусу*. О чему је

⁷ У много чему другачију друштвену и историјску контекстуализацију захтевају, на пример, песма Г. Витеза „Споменик у Хирошима“ или стихови из Антићевог *Гаравој сокака* у којима је присутан друштвено маргинализован глас лирског ја (о могућој методичкој интерпретацији песама *Сокака* више у: Marković, 2014).

⁸ Будући да је смрт место радикалног сазнајног дисконтинуитета, сваки исказ који покушава да се према њој одреди и о њој проговори представља „континуирање дисконтинуираног“ и готово нужно прелази у метафору. Већ је уобичајено поистовећење смрти и сна један од најочевиднијих примера да „*метафора и њоречење њочину њамо да њоворе њде смрти измиче језику*“ (Taurek, 2009: 244; курзив ауторов).

⁹ Позиција детета се у овом случају конституише преко *релације* дете – родитељ, а она може, али и не мора, да подразумева *ајсолујну* позицију детета као неког ко има одређени број година.

реч биће јасно ако упоредимо приступ смрти у песмама „Немаш више мајке“ Ј. Ј. Змаја, „Смрт“ Д. Трифуновића и „Потресном писму“ М. Одаловића. Док прва ставља акценат на саживљавање са болом који ликови детета и оца подносе, друга се више може сместити у раван филозофске рефлексije о смрти, а трећа је обликована тако да у читаоцу изазове осмех. Отуда је могуће размишљати о емпатијском, рефлексивном (контемплативном) и хумористичком моду су певања о смрти. Такође, ваља рећи да се ови моду си често преплићу и да најчешће није реч о томе да се једна песма може у потпуности сврстати међу један од њих, већ да у њој доминира један од ових модуса.

Разуме се да није довољно само уочити неке од горе поменутих особености репрезентација смрти у песмама, већ да пажњу треба посветити и језичко-стилском обликовању и функцији таквог обликовања. Рецимо, смрт може бити на одређени начин персонификована, као што је то случај у Трифуновићевој песми; чин самоубиства краља због несрећне љубави депатетизован је у Ршумовићевој песми избором лексеме („*Њурну се* и тако оде“), док Д. Радовић у песми „Како се смањивала реална вредност једног каубоја“ упошљава графички аспект текста да прелика у наслову поменуто смањивање вредности и на тај начин у први план избаци обликовање песме кроз хумор, а „трагичну“ тематику смрти потисне у позадину.

Уношење дијалога у песме намењене деци није необичност, а у контексту тематизације смрти значајно је јер уводи ликове који о смрти проговарају из своје, ограничене перспективе. Посебно је занимљиво осматрити речи које изговара дете, као што је то случај у Змајевој песми. У кратком дијалогу оца и детета Змај успева да представи једну од најделикатнијих ситуација које песма може да опише: саопштавање детету да му је неко близак преминуо. Овде се може дискутовати шта се добило дијалошком формом

и употребом управног говора – у најмањем, непосредност ситуације и убедљивост ликова, који несумњиво изазивају јаку емотивну реакцију читаоца. Та се реакција може подстаћи и употребом одређених версификацијских елемената. Тако, на супрот везаном стиху Змајеве песме стоји Витезов „Споменик у Широшими“. Беспрекорна употреба слободног стиха, који неоптерећен захтевима метрике и риме прати говорни ритам исказа, доприноси снажнијем утиску непосредности самог говора и том својом непосредношћу делује на емоције реципијента.

Коначно, несумњиво је да у обликовању појединих репрезентација учествују елементи других књижевних дела и друге уметничке творевине, које кроз анализу треба учинити видљивим, експлицирати их. Тако ћемо у поеми *Шесћ вукова и један реј* наићи на епитафски запис, „Ово је песма о краљу“ Љ. Ршумовића и „Исповест вештице Смиљке“ Д. Ђорђевића призивају у свест детета прочитане бајке; тумачење стихова Б. Стевановића призива контекст народне епике (видети: Мићић, 2014), а песма „Како се смањивала реална вредност...“ Д. Радовића природно у себе укључује поређење са филмском вестерн традицијом (уп. Јаќимовић, 2008) и т. сл.

3. *Методички њрисџуј. Мојући сџујњеви у анализи њредсџаве смрџи. Конџексџуализација џовора о смрџи.* – У зависности од конкретне наставне ситуације ваља успоставити хијерархију међу аспектима који се тумаче и према томе одабрати примере текстова за анализу. Како је реч о књижевном делу, чини се да је неопходно да у средишту анализе остане његово уметничко обликовање, а да се психолошки и идеолошки аспекти феномена смрти или бочно укључују у њу, или остају као могућност њеног продужења, или и једно и друго. Опет, немогуће је разговарати о поетичким одлукама песника, а да се подробније не задре у онај слој текста који је садржински и који у себе укључује

неке од ових аспеката. Стога је овде неопходно успоставити и извесну равнотежу. Такође, како се ове категорије не би наметале током анализе споља, чини нам се да је најбоље обрађивање мотива смрти радити компаративно. Кроз ишчитавање више различитих песама, ученици ће сами интуитивно осетити разлике у приступу теми и већ та вербализована интуиција довољна је да се разговор са њима започне, а онда и даље води кроз подстицајна питања. Одлука о којим ће се аспектима тематизације смрти говорити усмерава, додатно, укључивање одређеног броја песама и организацију рада.

Сваки разговор ће, разуме се, бити другачији од неког другог јер је реч увек о различитим реципијентима дела, који га у великој мери и стварају.¹⁰ Отуда следеће редове треба читати као један могући начин да се проматрање горе наведених аспеката у представама смрти методички структуришу, те да се пружи план разговора у вези с тим представама а у поезији која је намењена деци.

- Доживљај песме. – Емоционалност која прати тематизацију смрти; модус репрезентације смрти (интуитивно освешћење).
- Садржински аспекти песме. – Умирући субјект; позиција и идентитет лирског субјекта; узрок смрти. Присуство или одсуство посмртног трајања; начин посмртног трајања; осмишљење смрти. Социоисторијски и идеолошки контекст; фигура умирућег као средство идеологије; идеолошка порука.

¹⁰ Пажљивији читалац текста приметити ће да у раду нисмо до краја експлицирали у којем разреду би ваљало покренути овакав разговор, а таква одлука проистиче из чињеница које смо навели у фусноти 4. Иако се узраст детета мора узети у обзир, он је само један од фактора који утичу на то да се дијалог на тему смрти започне – одлука о покретању дијалога, као и о његовом обиму, у највећој мери, несумњиво, зависи од тоталитета наставне ситуације.

- Формални елементи песме. – Стилски механизми репрезентације умирања и смрти; версификацијски елементи.
- Интертекстуалност и интермедиијалност. – Преплитање са другим, жанровски различитим књижевним текстовима и уметничким формама.
- Синтеза. – Повезивање анализираног и коначно сумирање, чему је циљ темељније разумевање (репрезентација) смрти. С једне стране, реч је о разумевању осећања која се поводом смрти јављају, с друге, о разумевању механизма који учествују у њеном представљању. Синтеза може да води и полемици о начинима осмишљења смрти – било да је реч о становишту које наглашава моралне вредности и трајање у сећању, вредност живота независно од моралних норми или могућност смеха пред оним што се прихвата као његов нужни крај.

Јасно је да се овакав разговор не може започети *in medias res*. Неопходно је поћи од стеченог животног искуства, а оно, ма колико парцијално и алеаторно било, представља драгоцено место сусрета учитеља и ученика – у овом контексту чак и место равноправности: нико о смрти не зна све и свако зна помало. Отуда би први корак могао да се састоји у конструктивним питањима којима ће се то искуство вербализовати и показати као (донекле) познато.¹¹ Неке од теза које могу помоћи у контекстуализацији разговора о песмама које тематизују смрт биле би:

¹¹ Овде треба рећи да су Филип и Сена Вукотић, двоје младих наставника из Косјерића, већ осмислили и реализовали радионицу са ученицима петог и шестог разреда ОШ „Мито Игумановић“ поводом књижевног дела у чијем је средишту проблем смрти. Знатни део предложених теза које следе потиче с ове успешно изведене радионице.

- асоцијације на помен смрти;¹²
- ако би смрт била живо биће, изгледала би овако...;
- сусрет са смрћу у свакодневном животу (смрт животиње, човека; смрт на телевизији, интернету, у видео-играма);
- осећања која се најчешће повезују са смрћу;
- први сусрет са смрћу;
- искуство разговора о смрти са вршњацима или одраслима;
- читалачко искуство о смрти (митологија, хришћанско предање и т. сл.);
- религијски и научни поглед на смрт;
- постојање после смрти (рај и пакао; реинкарнација; сећање преживелих);
- ако после смрти нема ничега, онда...;
- живот без смрти био би...

После анализе дела, у неким случајевима и пре ње, акценат би могао значајније да се стави на креативни потенцијал детета кроз пружену могућност да индивидуално стваралачки приступи овој теми. Та се креативна компонента мишљења о смрти може остварити у различитим медијима и на различите начине – било да је реч о писању, сликању или музичком стварању, било да је реч о истраживачком сазнавању уз помоћ енциклопедија, емисија и слично.

4. *Уместо закључка.* – Наместо понављања и сумирања онога што је већ речено, на крају

бисмо скренули пажњу на најмање две вредности које овако замишљено образовање о смрти призива.

На првом месту реч је о уважавању различитости и развоју емпатије код деце. Примерице, заступање одређеног гледишта на тему (не)постојања посмртног трајања или конструкције смисла смрти (и живота) може бити увод у плодну полемику у којој размена мишљења подразумева освешћење сопствених и уважавање туђих веровања. То посебно може да буде значајно у друштву у којем се религија и наука (не увек с једнаким правом) супротстављају, да не говоримо о верској толеранцији у мултиконфесионалним срединама. Опет, разговор о емотивним или интелектуалним реакцијама на смрт ближњег отвара пут дубљем разумевању другог и његових поступака који су искуством смрти обележени.

Коначно, када се анализа књижевног текста приведе крају, поље разговора и мишљења тек се отвара, а ширини тог поља несумњиво доприноси универзалност феномена о којем је реч: од реквијема и *danse macabre* до различитих репрезентација смрти у визуелним уметностима, од погледа на смрт који је заступљен у настави Света око нас, преко оног који преовлађује у верској настави, до народне традиције и обичаја који су са смрћу повезани (на пример, обичаји поводом задушница) – тема смрти је место где се, био то парадокс или не, фундаментално може проговорити о најдубљим питањима људске егзистенције, која се тичу свих нас, а међу нама и оних људи које називамо – децом.

12 Није неопходно да одговори на постављена питања буду вербални – могу укључити ликовно представљање, драму и покрет и слично.

Извори

- Antić, M. (1997). Gaga. U: *Garavi sokak: veselo cigansko vašarište sa nekoliko suza i kapi kiše. Sabrana dela Mirolava Antića* (28–29). Novi Sad: Prometej.
- Ćopić, B. (1975). Lekcija iz zemljopisa. Šest vukova i jedan rep. U: *Pjesme. Pjesme pionirke. Sabrana dela Branka Ćopića. Knjiga osma* (192–196, 269–290). Beograd – Sarajevo: Prosveta – Svjetlost – Veselin Masleša.
- Đorđević, D. (1998). Ispovest veštice Smiljke. U: *Mi imamo maštu* (223). Beograd: Verzal press.
- Erić, D. (2004). Svi moji preci. U: *Buket večernjih ljubičica: izabrane i nove pesme* (154–155). Ruma: Srpska knjiga.
- Maksimović, D. (2012). Mojoj sestri. U: *Pesme za decu. Celokupna dela. Tom 6* (563). Beograd: Zadužbina Desanka Maksimović – Službeni glasnik – Zavod za udžbenike.
- Odalović, M. (2014). Potresno pismo. U: *Tvoja zvezda budalica* (88). Smederevo: Smederevska pesnička jesen.
- Radović, D. (2008). Kako se smanjivala realna vrednost jednog kauboja. U: *Baš svašta – sabrani spisi* (83). Beograd: ZZU.
- Ršumović, Lj. (2009). Ovo je pesma o kralju. U: *Čini mi se vekovima* (221). Beograd: ZZU.
- Stevanović, B. (2011). Marica. *Avanture Kraljevića Marka*. Beograd: Ćekić.
- Stojković, G. (2001). Neverni Toma. U: *Mala hrišćanska pesmarica* (53–55). Beograd: Vedes.
- Trifunović, D. (2005). Smrt. U: *Udvarač na velikom odmoru* (403–404). Novi Sad: Stylos.
- Vitez, G. (2011). Spomenik u Hirošimi. U: *Povjerenje životu. Izabrana djela Grigora Viteza. Knjiga 1* (379). Zagreb: SKD Prosvjeta.
- Zmaj, J. J. (1933). Nemaš više majke. U: *Pesme. Sabrana dela Zmaja Jovana Jovanovića V* (155–156). Beograd: IK Gece Kona.

Литература

- Altiser, L. (2009). *Ideologija i državni ideološki aparati (beleške za istraživanje)* (prev. Andrija Filipović). Loznica: Karpos.
- Arijes, F. (1989). *Eseji o istoriji smrti na Zapadu – od srednjeg veka do naših dana* (prev. Zorica Banjac). Beograd: Rad.
- Astuti, R. (2011). Death, Ancestors, and the Living Dead: Learning without Teaching in Madagascar. In: Talwar, V., Harris, P. & Schleifer, M. (ed.). *Children's Understanding of Death – From Biological to Religious Conceptions* (1–11). Cambridge: Cambridge University Press.
- Božić, S. (2017). Obrada motiva smrti u nastavi književnosti. Izlaganje na međunarodnom naučnom skupu *Velike teme slovenske kulture i literature – Tanatos*, Vroclav, Poljska, 11–12. maj 2017. U štampi.
- Bonoti, F., Leondari, A. & Mastora, A. (2013). Exploring Children's understanding of Death: Through Drawings and the Death Concept Questionnaire. *Death Studies*. 37, 47–60.

- Cotton, C. R. & Range, L. M. (1990). Children's Death Concepts: Relationship to Cognitive Functioning, Age, Experience With Death, Fear of Death, and Hopelessness. *Journal of Clinical Child Psychology*. 19 (2), 123–127.
- Ellis, J. B., Stump, J. E. (2000). Parents' Perceptions of Their Children's Death Concept. *Death Studies*. 24, 65–70.
- Gutiérrez, I. T., Miller, P. J., Rosengren, K. S. & Schein, S. S. (2014). Affective Dimensions of Death: Children's Books, Questions, and Understandings. *Monographs of the Society for Research in Child Development*. 79 (1), 43–61.
- Jaćimović, S. (2008). Elementi medijske kulture u književnosti za decu Dušana Radovića. U: Jovanović, A. i Hamović, D. (ur.). *Dušan Radović i razvoj moderne srpske književnosti* (59–68). Beograd: Učiteljski fakultet.
- Janičijević, V. (2007). *Rodovi i vrste u nastavi književnosti*. Beograd: Učiteljski fakultet.
- Jay, S. M., Green, V., Johnson, S., Caldwell, S. & Nitschke, R. (1987). Differences in Death Concepts Between Children With Cancer and Physically Healthy Children. *Journal of Clinical Child Psychology*. 4 (16), 301–306.
- Kregou, H. (2013). Mogu li priče da leče? U: Hant, P. (ur.). *Tumačenje književnosti: ključni eseji iz međunarodne priručne enciklopedije književnosti za decu* (prev. Nataša Janković) (237–272). Beograd: Učiteljski fakultet.
- Kuljić, T. (2014). *Tanatopolitika*. Beograd: Čigoja.
- Lazar, A. & Torney-Purta, J. (1991). The Development of the Subconcepts of Death in Young Children: A Short-Term Longitudinal Study. *Child Development*. 62 (6), 1321–1333.
- Mahon, M. (2011). Death in the Lives of Children. In: Talwar, V., Harris, P. & Schleifer, M. (Eds.). *Children's Understanding of Death – From Biological to Religious Conceptions* (61–97). Cambridge: CUP.
- Marinković, B. (2016). Metodčki pristup obradi književnog dela *Moj deka je bio trešnja* Anđele Naneti (u čitankama za 6. razred osnovne škole). U: Ristić, M. i Vujović, A. (ur.). *Didaktičko-metodčki pristupi i strategije – podrška učenju i razvoju dece* (214–224). Beograd: Učiteljski fakultet.
- Marković, B. (2014). Interkulturalnost u nastavi književnosti na primeru knjige pesama *Garavi sokak* Miroslava Antića – metodčka razmatranja. *Godišnjak*. 10, 305–320.
- Mičić, V. (2014). Nehronološko čitanje zbirke pesama *Avanture Kraljevića Marka*. *Inovacije u nastavi*. 28 (4), 93–101.
- Mrkalj, Z. (2011). *Na časovima srpskog jezika i književnosti*. Beograd: ZZU.
- Spasić, M. (2016). Pojam smrti iz ugla deteta. *Teme*. 525–540.
- Speece, M. W. & Brent, S. B. (1984). Children's Understanding of Death: A Review of Three Components of a Death Concept. *Child Development*. 55 (5), 1671–1686.
- Sternlicht, M. (1980). The Concept of Death in Preoperational Retarded Children. *The Journal of Genetic Psychology*. 137, 157–164.
- Talwar, V. (2011). Talking to Children about Death in Educational Settings. In: Talwar, V., Harris, P. & Schleifer, M. (Eds.). *Children's Understanding of Death – From Biological to Religious Conceptions* (41–60). Cambridge: CUP.
- Tamm, M. E. & Granqvist, A. (1995). The Meaning of Death for Children and Adolescents: a Phenomenographic Study of Drawings. *Death Studies*. 19, 203–222.

- Taurek, B. H. F. (2009). *Filozofirati: učiti umirati? Ogled o ikonološkoj modernizaciji naše komunikacije sa smrću i umiranjem* (prev. Damir Smiljanić). Novi Sad: Adresa.
- Vukomanović Rastegorac, V. (2015). Crtani film i smrt: mogućnosti interpretacije filma *Sačekaj, molim te* Jelizavete Skvorcove. *Inovacije u nastavi*. 28 (4), 102–113.
- Wilson, L. (1984). Helping Adolescents Understand Death and Dying through Literature. *The English Journal*. 73 (7), 78–82.

Summary

The first part of the paper emphasises the need for education about death (death education) in early formal education, for which the author provides arguments from the psychological, sociological and biblio-therapeutic perspectives. The reality, however, shows that the education about death cannot be created easily, let alone implemented, within the current school curriculum: there is no empty slot in the curriculum that could be filled with it, nor are there teachers in Serbia competent enough to carry out the burden of such education. Still, if there is no room for a complete course, we should not give up on the idea of introducing partial education on the topic of death within the existing individual school subjects. Therefore, in the second part of the paper, we offer one possible approach to this topic in the Serbian language and literature classes through the interpretation of poetry for children with the motive of death in its center. Based on the interdisciplinary observation of the phenomenon of death, we will point out the aspects of discussion on this topic that can be involved in the interpretation of literary texts inside the classroom - this could also be helpful in discussing with pupils the topic that has the status of a taboo in modern education.

Keywords: death, poetry, literature for children, teaching literature, interdisciplinarity.